

Zinka Venta-Kolarič

KRITIKA OBSTOJEČIH VSEBINSKIH OZIROMA TEORETIČNIH OPREDELITEV KVALITETE ŽIVLJENJA IN POSKUS NJIHOVE SOCIOLOŠKE DOPOLNITVE

1. Uvod*

Konkretni razvojni problemi tako razvitih kot nerazvitih družb so v drugi polovici šestdesetih let usmerili pozornost družbenih znanosti k širokemu in kompleksnemu raziskovalnemu področju, k raziskovanju življenjskih pogojev ljudi:

a) Že v začetku šestdesetih let opazen problem reproduciranja revščine v nerazvitih deželah (kljub pomoči v tehnologiji in kapitalu) je »streznil« najprej kvantitativno ekonomsko analizo zazrto v mit ekonomske rasti, in jo usmeril k družbenemu razvoju kot večdimenzionalnemu procesu; ta ne obsega le razvoja ekonomskih faktorjev, ampak tudi vse ostale dimenzije družbenega življenja v okviru družbenega sistema kot celote. Iz tega koncepta družbenega razvoja je izšla na eni strani kritika takšnih standardnih meril razvoja, kot sta družbeni produkt oz. narodni dohodek p/c, na drugi pa potreba po dodatnih merilih, ki bi ustrezneje izražala večdimenzionalni proces.

b) Opazno slabšanje nekaterih vidikov življenjskih pogojev ljudi v ekonomsko visoko razvitih družbah pa je na drugi strani prav tako »streznilo« neoevolucionistično naravnano sociologijo. Soočilo jo je z zahtevo, da bi proces proučevanja družbenega razvoja dopolnili z naslednjimi elementi:

— najprej z elementom predvidevanja možnih posledic, ki lahko izhajajo iz tega, ali se bodo sedanji trendi nadaljevali tudi v prihodnosti; iz tega elementa je izšel apel razvojni analizi, da pri razlagi družbenih sprememb in razvoja zapusti naturalistične in nevtralistične predpostavke;

— drugi element, s katerim je bilo oz. je potrebno dopolniti proučevanje družbenega razvoja, je element ocenjevanja predvidenih možnih posledic z zornega kota tistega, kar ljudje razumejo pod svojo blaginjo oz. pod svojim kvalitativnim življenjem; ta element eksplicitno vnaša v razvojno analizo določene vrednostne in ideološke premise;

— kot tretji element dopolnitve procesa proučevanja družbenega razvoja pa nastopa oblikovanje alternativnih razvojnih modelov in strategij kot strokovnih osnov za usmerjanje razvojnega procesa; planiranje druž-

* Uvod vsebuje povzetek osnovnih ugotovitev o nastanku in naravi koncepta kvalitete življenja; temeljna literatura, na osnovi katere so izoblikovane te ugotovitve, je posebej označena v seznamu literature.

benega razvoja je izpostavilo problem njegovega merjenja, iz tega pa je izšlo »gibanje socialnih indikatorjev«.

Iz povedanega je razvidno, da interes družbenih znanosti — predvsem ekonomije in sociologije — za proučevanje življenjskih pogojev ljudi ni »padel — z neba«; nastal je znotraj procesa »treznjenja« družboslovja iz zaverovanosti v vsesplošni, zmagoslavni pohod napredka, postal pa je sestavni del tiste razvojne analize, ki je pripravljena prevzeti svoj del odgovornosti za prihodnost.

Proučevanje življenjskih pogojev ljudi je dobilo v sodobnem družboslovju ime teorija socialne blaginje oz. koncept življenja. Blaginja in kvaliteta življenja sta njegova osnovna pojma:

Pojem blaginje je opredeljen kot zadovoljenost potreb populacije. K tej opredelitvi je potrebno dodati, da blaginja vključuje tiste potrebe, ki jih je možno zadovoljiti z materialnimi dobrinami in neosebnimi storitvami. Pojem kvalitete življenja je širši od pojma blaginje in vključuje tudi družbene in osebne potrebe, to je tiste potrebe, ki jih ljudje lahko zadovoljujemo le v medosebnih in družbenih odnosih. V začetnih proučevanjih se je ugotavljala predvsem »objektivna blaginja oz. kvaliteta življenja«, ki se nanaša na življenjske pogoje ljudi, ki jih identificira in ocenjuje. Kasnejša proučevanja so se usmerila tudi k ugotavljanju »subjektivne blaginje oz. kvalitete življenja«, to je tega, kako ljudje sami ocenjujejo svoje življenjske pogoje. Primerjave med eno in drugo blaginjo so namreč pokazale, da povezava med njima sicer obstaja, vendar pa ta ni takšna, da bi eno lahko nadomestili z drugo.

Razvojni kontekst, v okviru katerega je koncept kvalitete življenja nastal in sestavni del katerega je postal, mu je določil tudi funkcijo: v okviru razvojne analize nastopa koncept kvalitete življenja kot instrument, s katerim je mogoče ugotoviti, do kod je razvojni proces socializiran oz., če to ni, do kod je potem frustriran. Enostavneje povedano: s kategorijami, ki tvorijo koncept kvalitete življenja (življenjski standard, življenjska raven, stanje kvalitete življenja, način življenja, življenjski stil*) oz. z razmerjem med njimi, lahko izmerimo učinke povečevanja ekonomskih elementov na neekonomska področja življenjskih pogojev ljudi; ugotovimo lahko, ali se in kako se kvantitativna ekonomska rast preoblikuje v kvalitativni družbeni razvoj.

Tovrstne informacije so gotovo relevantne za proces usmerjanja oz. planiranja družbenega razvoja; na njihovi osnovi je mogoče narediti korak v stran od sektorskega pristopa (ločeno planiranje ekonomskega in socialnega področja) oz. korak k tistemu, kar imenujemo integralno planiranje. Vendar ne samo to, pravijo nekateri: s pomočjo koncepta kvalitete življenja je možno s procesom integralnega planiranja preoblikovati kvantitativno ekonomsko rast v kvalitativni družbeni razvoj. Veliko zanimanje planerjev — tako na Vzhodu kot na Zahodu — za rezultate raziskav kvalitete življenja je povzročilo, da je pozornost v konkretnih raziskovanih usmerjena predvsem k problemom merjenja oz. k oblikovanju socialnih indikatorjev za merjenje posameznih dimenzij kvalitete življenja, ne pa k vsebinskemu oz. teoretičnemu utemeljevanju tega, kaj razumemo pod kvalitetnim življenjem v stvarnosti sodobnih družb.

Iz takšne usmerjenosti izhajata dve negativni posledici:

a) Brez vsaj minimalne vsebinske oz. teoretične opredelitve tega, kaj razumemo pod kvalitetnim življenjem v stvarnosti sodobnih družb, posta-

* Kategorije, ki tvorijo koncept kvalitete življenja, sem opredelila in medsebojno razmejila v članku, objavljenem v Naših razgledih 8. junija 1984.

ne vprašanje kriterijev v konkretnem empiričnem raziskovanju povsem poljubno vprašanje. Ker ni orientirja, na katerega bi se oprlo oblikovanje znanstvenih kriterijev za kvalitetno življenje (ti sicer ne morejo biti absolutno objektivni), zlahka prihaja do substitucije le-teh z vrednostnimi in ideološkimi predpostavkami nosilcev družbene moči oz. oblasti. Če pride do te substitucije, se raziskovanje kvalitete življenja omeji na družbeno tehnologijo oz. na samo še eno sredstvo več za manipulacijo in integracijo posameznikov in družbenih skupin v obstoječe stanje določenega družbenega sistema.

b) Ker teoretične utemeljitve tega, kaj razumemo pod kvalitetnim življenjem v stvarnosti sodobnih družb ni, pride tudi do zgolj multidisciplinarne narave koncepta kvalitete življenja. Iz številnih, v okviru posameznih znanstvenih disciplin zaprtih, parcialnih raziskav sicer izhajajo številne »delne resnice« o življenjskih pogojih ljudi; vendar pa potrebujemo za to, da si ustvarimo celovito podobo o kvaliteti njihovega življenja, vsaj minimalni »skupni imenovalec« za sintezo teh delnih resnic. Šele na njegovi osnovi se lahko prične resnično interdisciplinarno proučevanje kvalitete življenja.

Iz povedanega je razvidno, da potrebujemo minimalno vsebinsko oz. teoretično opredelitev kvalitete življenja najmanj iz dveh razlogov:

a) zato, da bi lahko opredelili, predvsem pa problematizirali, družbeni »smisel« oz. družbeno funkcijo proučevanj kvalitete življenja;

b) pa tudi kot osnovo za preoblikovanje zgolj ozkih, nepovezanih, v okviru posameznih disciplin zaprtih empiričnih proučevanj v resnično interdisciplinarna proučevanja kvalitete življenja.

V obeh primerih izpostavitve potrebe po minimalni vsebinski oz. teoretični opredelitvi kvalitete življenja se je smiselno obrniti k sociologiji: izoblikovanje te opredelitve je priložnost in obveznost za sociologijo kot temeljno med družbenimi znanostmi v odnosu do koncepta kvalitete življenja.

2. *Kritika obstoječih vsebinskih oz. teoretičnih opredelitev kvalitete življenja*

Pravkar povedano seveda ne pomeni, da je »dvajsetletna zgodovina« proučevanj blaginje oz. kvalitete življenja povsem brez vsebinskih oz. teoretičnih opredelitev. Nasprotno, teh je veliko, izoblikovali so jih predvsem sociologi, razdelimo pa jih lahko v najmanj dve skupini:

a) V prvo skupino spadajo vse tiste — zelo številne — opredelitve kvalitete življenja, ki se pričenjajo z opisom njenih zunanjih, objektivnih determinant (značilnosti posameznikovih fizičnih, ekonomskih in socialnih razmer in se nadaljujejo z opisi subjektivnih determinant (vrednote, potrebe, aspiracije, pričakovanja) kvalitete življenja posameznikov in družbenih skupin.* Tisto, kar pri teh opredelitvah moti, niti ni to, da so zgolj opisne; dosti bolj moti predpostavka, ki jo te opredelitve nosijo v sebi in ki se glasi: objektivni pogoji »vsebujejo« različne možnosti za kvalitetno življenje; ali in kako pa posamezniki in družbene skupine upoštevajo te možnosti, je odvisno od njihovih vrednot, potreb, ciljev, aspiracij, pričakovanj, skratka od njihovih življenjskih stilov. Vrednotam, potrebam, aspiracijam, pričakovanjem itn. dajejo v teh opredelitvah status garancij za pluralizem ravnanj posameznikov in družbenih skupin oz.

* V to skupino lahko uvrstimo Milbrathovo opredelitev kvalitete življenja. Dodamo pa ji lahko tudi opredelitev J. Goričarja, predstavljeno v referatu za Ptujsko sociološko srečanje 1984.

obravnavajo jih, kot da ne bi bile pod homogenizirajočim in unificirajočim pritiskom tistega, kar imenujemo vladajoča ideologija oz. širše družbena dominacija. In to je tisto, kar pri teh vsebinskih opredelitvah kvalitete življenja moti.

b) V drugo skupino pa lahko uvrstimo vse tiste vsebinske opredelitve kvalitete življenja, ki temeljijo na kategoriji »osnovnih človekovih potreb« in/ali »temeljnih družbenih vrednot« (kvaliteta življenja se definira kot kvaliteta zadovoljevanja osnovnih človekovih potreb in/ali kot realiziranost temeljnih družbenih vrednot s socialističnim načinom življenja).* Tisto, kar pri teh opredelitvah moti gotovo ni apriorno nezaupanje (sociologa) do teh osnovnih antropoloških in aksioloških kategorij. Vendar pa si mora sociolog, ko te kategorije uporablja v svoji analizi, ob njih postaviti naslednje vprašanje in nanj odgovoriti: ali in kako ter katere družbene okoliščine in procesi vplivajo na naravo teh kategorij v neki konkretni družbi in preko tega na ravnanje ljudi, s katerim zadovoljujejo svoje potrebe in realizirajo vrednote. Pri tej drugi vrsti vsebinskih opredelitev kvalitete življenja moti ravno to, da tega vprašanja ni.

Obe navedeni vrsti vsebinskih opredelitev kvalitete življenja lahko mirno pripišemo tistemu sociološkemu pristopu, v okviru katerega sociologi opisujejo družbena dejstva kot »nevtralni opazovalci«. Opazovanju iz »nevtralne pozicije« se človek kaže kot pasivni člen v verigi zgodovinske vzročnosti, kot pasivno bitje potreb, ki je obsojeno na njihovo neprestano zadovoljevanje v odvisnosti od objektivnih okoliščin na eni in lastnih subjektivnih dispozicij na drugi strani. Kvaliteta njegovega življenja je tukaj lahko le sinonim za takšno ali drugačno zadovoljenost njegovih potreb ali/in sinonim za takšen ali drugačen obseg zanj razpoložljivih virov (dobrin in storitev), s katerimi naj bi bilo mogoče (na njemu lasten način) zadovoljiti potrebe. Točneje rečeno: v okviru nevtralnega sociološkega pristopa izoblikovane vsebinske opredelitve kvalitete življenja inicirajo in integrirajo (predstavljajo skupni imenovalec) le tiste empirične raziskave, ki razkrivajo različne stopnje zadovoljenosti potreb posameznikov in družbenih skupin oz. različne obsege dobrin in storitev, s katerimi ti zadovoljujejo svoje potrebe.

Vsekakor je skozi te raziskave mogoče razkriti prvo, zunanjo, najbolj vidno »plast resnice« o kvaliteti življenja posameznikov in družbenih skupin, tisto plast, ki jo obstoječe razmere v neki družbi dovoljujejo. Poudariti pa velja, da se, če je razkrita le prva »plast resnice« o kvaliteti življenja, domet družbeni funkciji koncepta kvalitete življenja, ki se izčrpa v korekciji razdelilnih razmerij v neki družbi v smeri realizacije osnovnega principa tradicionalne solidarnosti, to je principa »enakih pravic za vse«, nujno omeji.

Popolno zadovoljstvo ob postavitvi koncepta kvalitete življenja v službo omenjenega principa lahko občuti le tisti raziskovalec, ki:

— na eni strani verjame v predpostavko, da so v sodobnih družbenih razmerah človekove potrebe tiste, ki so omejene, sredstva, potrebna za njihovo zadovoljevanje, pa jih presegajo;

— in na drugi strani vidi v svojem in družboslovnem raziskovanju nasploh le sredstvo, s katerim je mogoče čim bolj uravnotežiti obstoječe stanje v neki družbi.

* Na teh kategorijah temeljijo Allardtove in Galtungove opredelitve kvalitete življenja, pa tudi opredelitve nekaterih sovjetskih sociologov. Dodali bi jim lahko opredelitev V. Rusa, predstavljeno v referatu za Ptujsko sociološko srečanje 1984.

Od takih raziskovalcev se delno razlikujejo tisti raziskovalci, ki sicer sprejemajo prej omenjeno predpostavko (ta predpostavka je v osnovi kategorije »osnovne človekove potrebe«), vendar pa ravno na njeni osnovi rezultate svojih raziskav postavljajo v funkcijo razvijanja principov nove solidarnosti med ljudmi, in sicer, tehle: pravice do različnosti, pravice do individualne in kolektivne avtonomije itn. (glej V. Rus, 1985).

Zadovoljstvo tako prve kot tudi druge skupine raziskovalcev se seveda razblini tisti trenutek, ko oz. če pričnejo s preverjanjem svoje predpostavke v stvarnosti sodobnih družb. To preverjanje namreč hitro pokaže, da so v sodobnih družbenih razmerah človekove potrebe tiste, ki so neomejene, sredstva, potrebna za njihovo zadovoljevanje, pa so omejena. V takšnih razmerah pod »zunanjim leskom« principa enakih pravic za vse nujno potekajo procesi standardizacije v zadovoljevanju potreb posameznikov in družbenih skupin (s strani sistema družbenih organizacij kot enot proizvodnje dobrin in storitev) in unifikacije njihovih vrednot, stališč, aspiracij in pričakovanj (s strani sistema političnih institucij). Znotraj teh procesov se ego sprevrča v alterego, znotraj njih razpadata individualna in kolektivna identiteta. V takšnih okoliščinah seveda ni prostora za različnost in avtonomijo; vendar ne samo to— razpadajoči identiteti je mogoče »podtakniti« kakšne koli potrebe, vrednote, aspiracije in pričakovanja, in če je tako, potem ostanejo takšne kategorije, kot so »osnovne človekove potrebe« in temeljne vrednote«, brez svoje osnovne pojasnjevalne moči.

Nemoč, s katero so soočene v okviru nevtralnega sociološkega pristopa utemeljene raziskave kvalitete življenja, nas sili k razkrivanju globljih plasti resnice o kvaliteti življenja posameznikov in družbenih skupin v stvarnosti sodobnih družb. Korak v tej smeri lahko naredimo le, če z izoblikovanjem kritičnega sociološkega pristopa k proučevanju kvalitete življenja dopolnimo prej opisani nevtralni sociološki pristop.

V okviru kritičnega sociološkega pristopa na človeka ne gledamo le kot na bitje potreb, temveč ga opazujemo kot subjekt družbe in zgodovine; opazujemo ga kot bitje, ki je sposobno sooblikovati svoje življenjske pogoje in samooblikovati njihovo ustrezno kvaliteto. Kvaliteta človekovega življenja v okviru tega pristopa tako ni odvisna zgolj od tega, kar on v okviru obstoječega lahko dobi, temveč tudi od tega, kar lahko stori za to, da se obstoječe spremeni v ustrezno kvaliteto za njegovo življenje. Splošneje rečeno: za kritično sociologijo je kvaliteten tisti način življenja,* skozi katerega posamezniki in družbene skupine ne sodelujejo le v reproduciranju družbe, temveč tudi v njenem kvalitetnem spreminjanju.

Tista empirična raziskovanja, ki jih inicira in integrira tako vsebinsko opredeljena kvaliteta življenja, ne morejo več služiti principu tradicionalne solidarnosti; Drugače rečeno: rezultate teh raziskovanj je dejansko mogoče postaviti v funkcijo razvijanja tistih principov, na osnovi katerih se oblikuje nova solidarnost med ljudmi. Ta, kot rečeno, vsebuje pravico do različnosti, pravico do individualne in kolektivne identitete ter na njeni osnovi pravico do angažiranja v kvalitetnem spreminjanju družbe.

* Način življenja je pojem, ki vključuje tako človekove proizvodne oziroma delovne aktivnosti, kot tudi tiste aktivnosti s katerimi posamezniki in družbene skupine zadovoljujejo svoje potrebe ter realizirajo svoje vrednote, aspiracije in pričakovanja.

3. Kakšen je kritični sociološki pristop k vsebinskemu opredeljevanju kvalitete življenja

Ta pristop se ne prične z analizo obstoječega družbenega reda, njegovih norm in vrednot, statusov in vlog. Zanj družba ni koherentna in integrirana celota, na vrhu katere se nahaja »sistem temeljnih vrednot« (splošno dobrega) in katera se spreminja tako, da se vrednote prelivajo v norme in se te realizirajo skozi vloge. Iz takšne predstave o družbi so lahko izšle le evolucionistične sheme (prehod iz *Gemeinschaft* v *Gesellschaft*, iz mehanske v organsko solidarnost, iz partikularizma v univerzalizem itn.), v okviru katerih vsaka sprememba avtomatično nosi s seboj povečanje kvalitete življenja za vse člane družbe. Kritični sociološki pristop najprej pretrga to kontinuiteto: vrednote — norme — vloge. To stori tako, da med vrednote in norme postavi razredne odnose. Preko njih norme vsebujejo tako cilje dominacije vladajočega razreda kot tudi splošne razvojne cilje družbe. Tako za kritični sociološki pristop smeri družbenemu razvoju ne določajo vrednote, iz katerih bi neposredno vznikale norme, temveč »se ta smer oblikuje skozi konfliktno (in ne kontradiktorno) ravnanje razrednih akterjev« (Touraine, 1980. str. 232).

Enostavneje povedano: tipa akumulacije in razvojnega modela ne oblikujejo vsi člani družbe, temveč njen vodilni razred; ta »snubi« družbo za ta razvojni model, vendar pa istočasno vključuje vanj svoje posebne interese, ki jih vsiljuje celotni družbi. Podrejeni razred, ki ne sodeluje pri oblikovanju tipa akumulacije in razvojnega modela, se pred to dominacijo, ki govori v imenu splošnih/skupnih razvojnih ciljev, realizira pa se v imenu posebnih ciljev, najprej brani — brani svoje posebne cilje. Istočasno pa to dominacijo tudi napada, in to tako, da se sklicuje na te splošne cilje in obsoja vladajoči razred, ki si jih prisvaja. Od tod izhaja dvojnega dialektika razrednih odnosov, v okviru katere se oba razreda identificirata s spreminjanjem družbe, istočasno pa reducirata to spreminjanje na reproduciranje v skladu s njunimi posebnimi cilji.

Za kritično sociološki pristop k definiranju kvalitete življenja je družba tako produkt različnih ravnanj njenih (razrednih) akterjev. Skozi svoja različna ravnanja sodelujejo vsi družbeni akterji tako v reproduciranju družbe kot tudi v njenem kvalitetnem spreminjanju.

Tega, s kakšnim deležem svojih ravnanj sodelujejo posamezni družbeni akterji v reproduciranju družbe oziroma v njenem spreminjanju, tega, od česa je odvisna kvaliteta njihovega življenja, kritični sociološki pristop ne poskuša razložiti:

a) niti na osnovi analize vrednot, stališč, aspiracij, ciljev, skratka pomena, ki ga akter sam pripisuje svojemu ravnanju,

b) niti na osnovi analize njegove objektivne situacije (dimenzij njegovega statusa) in njene determinacijske moči za ravnanje.

Ad/a

Kritični sociološki pristop ne razlaga reproducirajočih oziroma spreminjajočih ravnanj družbenih akterjev na osnovi analize vrednot... oziroma pomenov, ki jih ti sami pripisujejo svojim ravnanjem, zaradi tega, ker upošteva, da so te vrednote... oziroma ti pomeni oblikovani pod vplivom retorike in prakse družbenih upravljalcev.

Ad/b

Na osnovi analize objektivne situacije pa teh ravnanj kritični sociološki pristop ne poskuša razložiti zaradi tega, ker upošteva, da bi moral v tem primeru vnesti v analizo določene povsem nesociološke kategorije,

kot npr.: »osnovne potrebe«, »temeljne vrednote«, »naravno stanje«, »smisel zgodovine« itn.

To, da kot družbeni akterji sodelujejo ne le v reproduciranju družbe, ampak tudi v njenem spreminjanju — to, kar določa kvaliteto njihovega življenja — razlaga kritično sociološki pristop na osnovi analize odnosov moči in vpliva oziroma družbene dominacije, v katere stopajo družbeni akterji skozi svoja različna ravnanja.

V družbah, kjer je akumulacija omejena, kar pomeni, da se faktorji razvoja nahajajo zgolj v eni sferi družbenega življenja, tudi družbena dominacija neposredno uravnava le to sfero in si poskuša zagotoviti kontrolo nad ostalimi sferami. Povsem drugače pa je v sodobnih družbah, kjer faktorji razvoja izhajajo iz vseh sfer družbenega življenja; to nista več samo (fizično) delo in kapital, ampak so to zmeraj bolj tudi znanje, potrošnja, informacije itn. Tukaj družbena dominacija ne »gnezdi« le v eni sferi, ampak se razprostira čez vsa področja družbenega življenja:

1. Čez določena področja družbenega življenja se družbena dominacija razprostira v obliki funkcionalne integracije. Ta se ne dosega le z zmeraj popolnejšim uravnavanjem (racionaliziranjem) delovnih aktivnosti družbenih akterjev v skladu s cilji funkcioniranja organizacij kot enot proizvodnje dobrin in storitev, temveč se dosega tudi s tem, da se tem ciljem prilagajajo (s pomočjo reklame in propagande) tudi tista ravnanja družbenih akterjev, s katerimi ti zadovoljujejo svoje potrebe. Na ta način ti cilji neposredno determinirajo naravo potreb družbenih akterjev, saj iz njih izhajajo standardi za njihovo zadovoljevanje. S funkcionalno integracijo družbena dominacija tako v sferi reproduciranja družbe (funkcioniranja organizacij) ne »zadržuje« le delovnih aktivnosti družbenih akterjev, temveč tudi tiste aktivnosti, s katerimi ti zadovoljujejo svoje potrebe.

2. Čez ostala področja družbenega življenja pa se družbena dominacija razprostira v obliki odvisne participacije. Ta ne nastaja le z vključevanjem zmeraj večjega števila družbenih akterjev v »politično igro« (katere pravila so vnaprej opredeljena), temveč nastaja tudi z vključevanjem (določenih) družbenih akterjev v uravnavanje procesa funkcioniranja organizacij. Obe vrsti participacije ne absorbirata le znanja družbenih akterjev, temveč le-ti skozi njiju »povnanjajo« svoje cilje, vrednote, stališča, aspiracije, pričakovanja. S tem postanejo te oziroma ta dostopna za kontrolo oziroma / in unifikacijo. Z odvisno participacijo tako družbena dominacija prilagaja vrednote, aspiracije, pričakovanja itn. družbenih akterjev svojim lastnim ciljem spreminjanja družbe oziroma njenega razvoja.

Razredni odnos, v osnovi katerega se nahaja tako razprostrta dominacija, po svoji naravi ne more biti zgolj ekonomski odnos eksploatacije, ampak je lahko predvsem družbeni odnos odtujevanja. »Družbeni akter je alieniran takrat, ko nima do družbenih in kulturnih oziroma razvojnih usmeritev svoje družbe nobenega drugega odnosa kot tistega, ki mu ga je opredelil vladajoči razred.« (Touraine, 1980, str. 23.) To, povedano drugače, pomeni, da je družbeni akter ujet v zanko, narejeno iz funkcionalne integracije in odvisne participacije, ki se ne zateguje samo okrog njegovih delovnih aktivnosti, temveč tudi okrog njegovih potreb in vrednot ter ciljev in aspiracij; zateguje se okrog njegovega celotnega načina življenja.

4. Kateri so elementi kritične sociološke vsebinske opredelitve kvalitete življenja

Pravkar povedano pomeni dopolnitev v prvem delu okvirno problematizirane takšne ali drugačne stopnje zadovoljenosti potreb oziroma takšnega

ali drugačnega obsega razpoložljivih virov za njihovo zadovoljevanje kot zunanje, najbolj vidne plasti rensice o kvaliteti življenja posameznikov in družbenih skupin v stvarnosti sodobnih družb.

Vendar pa to ne pomeni, da za kritično sociološki pristop v opisanih sodobnih družbenih razmerah ni več »prostora« za kvalitetno življenje posameznikov in družbenih skupin. Nasprotno, iz osnovne predpostavke kritičnega sociološkega pristopa izhaja, da se pod to zunanjo, neposredno vidno plastjo, skriva globlja plast rensice o kvaliteti življenja. Do nje je mogoče priti skozi analizo ravnanj odpora oziroma zoperstavljanja družbenih akterjev tej, čez vse sfere družbenega življenja razprostrti dominaciji, ki poskuša — kot smo videli — s funkcionalno integracijo in odvisno participacijo reducirati vsa ravnanja družbenih akterjev na ravnanja reproduciranja obstoječega v skladu s svojimi cilji.

Odpori oziroma zoperstavljanja takšni dominaciji po svoji naravi ne morejo biti zgolj ekonomska, temveč so predvsem družbena oziroma kulturna in politična dejanja. Predstavljata jih dve vrsti komplementarnih ravnanj: najprej so to tista ravnanja, s katerimi si poskušajo družbeni akterji zagotoviti kontrolo nad svojimi lastnimi načini življenja v okviru obstoječih razmer, to je, v okviru obstoječih odnosov moči in vpliva oziroma dominacije. Tem komplementarna pa so tista ravnanja, s katerimi poskušajo družbeni akterji kvalitativno spremeniti svoje življenjske pogoje: ti (odnosi moči in vpliva oziroma dominacije) so kvalitativno spremenjeni takrat, ko družbeni akterji lahko sooblikujejo cilje razvoja svoje družbe.

Točneje rečeno:

a) To dejanje odpora sestavljajo najprej defenzivna ravnanja, s katerimi se družbeni akterji branijo ne le pred tem, da si družbena dominacija prisvaja njihove delovne sposobnosti, temveč predvsem pred tem, da si nosilci moči in vpliva oziroma dominacije prisvajajo njihove potrebe, vrednote, aspiracije, pričakovanja in jih prilagajajo svojim ciljem. Pojem, ki vključuje to, da se družbeni akterji branijo pred družbeno dominacijo v vseh svojih vlogah in ne le v svoji profesionalni vlogi, je pojem branjenja individualne in kolektivne identitete. V tej obrambi je tako »mobilizirana celotna osebnost« (Touraine, 1980, str. 25), zaradi česar so to po svoji naravi predvsem družbena oziroma kulturna in ne zgolj ekonomska ravnanja.

Obramba individualne in kolektivne identitete je na eni strani možna v obliki »izmikanja« določenim pravilom, s katerimi so uravnavane delovne aktivnosti družbenih akterjev in katerih cilj je čim popolnejša racionalizacija teh aktivnosti tako, da bi se čim učinkoviteje dosegli cilji funkcioniranja organizacij. Na drugi strani pa je obramba individualne in kolektivne identitete možna v obliki zavračanja določenih ciljev organizacij kot enot proizvodnje, dobrin in storitev. S tem zavračanjem oziroma nespregledanjem se poskušajo družbeni akterji dejansko izogniti standardizaciji v zadovoljevanju svojih potreb.

Družbeni akter, ki se pravilom racionalizacije delovnega procesa izmika, seveda »ni ustrezen kandidat« za vključitev v proces oblikovanja teh pravil, tako kot tudi tisti družbeni akter, ki se izmika standardiziranemu zadovoljevanju potreb, ne more biti »primeren kandidat« za vključitev v »politično igro«, v kateri se oblikujejo cilji funkcioniranja organizacij. S to izključenostjo iz sfere upravljanja organizacij in iz sfere institucionalno-političnega odločanja pa družbeni akterji svoje vrednote, stališča, aspiracije in pričakovanja dejansko varujejo pred unifikacijo, ki jo nujno nosi v sebi odvisna participacija.

Kolikor se torej v okviru obstoječih odnosov moči in vpliva oziroma dominacije družbeni akterji izmikajo pravilom racionalizacije svojih delovnih aktivnosti, standardizaciji v zadovoljevanju svojih potreb in unifikacij svojih vrednot, stališč, aspiracij in pričakovanj, toliko imajo svoje načine življenja v »svojih rokah«. In to je gotovo pomemben, čeprav negotov, element kvalitete njihovega življenja:

— pomemben je zaradi tega, ker dokazuje, da je tudi v tistih družbenih odnosih, ki jih »napolnjujeta« procesa funkcionalne integracije in odvisne participacije, možna izvenorganizacijska in izvenpolitična aktivnost posameznikov in družbenih skupin; ta jim omogoča, da si sami oblikujejo ustrezno kvaliteto za svoje življenje;

— negotov pa je zaradi tega, ker vsa ta ravnanja nosijo v sebi zgolj moč negacije in izključenosti, zaradi česar so neprestano izpostavljene nevarnosti »marginalizacije na eni in integracije na drugi strani« (Touraine: 1980, str. 308).

b) Tem defenzivnim obrambnim ravnanjem so zato nujno komplementarna ofenzivna ravnanja, s katerimi družbeni akterji na eni strani nasprotujejo vsem tistim ciljem, pri oblikovanju katerih ne sodelujejo, na drugi strani pa poskušajo spremeniti obstoječe odnose vpliva in moči oziroma dominacije tako, da njihovo sooblikovanje teh ciljev ne bi bilo zgolj odvisna participacija.

Nosilci teh ofenzivnih ravnanj so predvsem tisti družbeni akterji, ki že odvisno participirajo. Na eni strani so to tisti družbeni akterji, ki so vključeni v proces oblikovanja pravil za racionalizacijo funkcioniranja organizacij (niso pa vključeni v proces sooblikovanja ciljev tega funkcioniranja niti v proces sooblikovanja ciljev razvoja organizacij), na drugi strani pa so to tisti družbeni akterji, ki odvisno participirajo v sistemu institucionalno-političnega odločanja, kar pomeni, da sooblikujejo cilje funkcioniranja in spreminjanja organizacij kot enot proizvodnje dobrin in storitev, ne pa tudi ciljev splošnega družbenega razvoja. Ta participacija enih in drugih družbenih akterjev temelji na njihovem znanju. Znanje pa istočasno predstavlja tudi osnovo, na kateri ti družbeni akterji lahko oblikujejo svoje lastne predstave o ciljih funkcioniranja in razvoja organizacij ter o ciljih splošnega družbenega razvoja. Te svoje avtonomne predstave bi morali družbeni akterji postaviti nasproti ciljem nosilcev moči in vpliva oziroma družbene dominacije. Vendar pa jim proces odvisne participacije to preprečuje, saj se v njem — kot rečeno — te avtonomne predstave, aspiracije itn. prilagajajo ciljem nosilcev moči in vpliva oziroma dominacije. Takšno stanje pa potem družbeni akterji kompenzirajo s poseganjem po s strani nosilcev družbene dominacije »razpisanih premijah in privilegijah za lojalno obnašanje« (Bahro, str. 374—375).

Oviro, ki jo družbena dominacija v obliki odvisne participacije postavlja pred ofenzivna ravnanja nasprotovanja, pa je vendarle mogoče odpraviti, in to skozi povezavo teh ravnanj s prej opisanimi defenzivnimi ravnanji družbenih akterjev. Tako kot ofenzivna ravnanja »črpajo« svojo »moč in nemoč« (pred odvisno participacijo) iz avtonomnih razvojnih ciljev, tako tudi defenzivna ravnanja »črpajo« svojo »moč« in »nemoč« (za njih je značilna zgolj moč negacije in izključenosti) iz avtonomnih potreb, vrednot, aspiracij in pričakovanj svojih nosilcev. Nosilci defenzivnih ravnanj lahko premagujejo svojo nemoč tako, da povežejo svoje potrebe, vrednote, aspiracije z avtonomnimi razvojnimi cilji; ti jih mobilizirajo tako, da se pričnejo vključevati v družbeno življenje na vseh ravneh, zato da bi se ti cilji realizirali; skozi to participacijo seveda povnanijo svoje avtonomne potrebe,

vrednote, aspiracije in pričakovanja. Vendar pa ravno s tem nosilcem ofenzivnih ravnanj omogočijo, da na te potrebe, vrednote itn. naslonijo svoje razvojne cilje in se tako zavarujejo pred privlačno močjo privilegijev, ki jih ponuja nosilec družbene dominacije.

c) Pojem, ki vključuje to, da družbeni akterji participirajo v družbenem življenju na vseh ravneh, zato da nasprotujejo družbeni dominaciji, tako da njenim ciljem postavljajo nasproti svoje avtonomne razvojne cilje, je pojem samoupravljanja*. Ta pojem tako ne nosi v sebi hrepenenja po vzpostavitvi uravnotežene oblike družbene organizacije, temveč se nasprotno nanaša na določen tip ravnanja družbenih akterjev, skozi katero se ti ne le izmikajo zanki, spleteni iz funkcionalne integracije in odvisne participacije, temveč to zanko tudi trgajo: s tem tipom ravnanja, ki ga karakterizira istočasnost sodelovanja in nasprotovanja, namreč družbeni akterji spreminjajo obstoječe odnose moči in vpliva oziroma dominacije tako, da znotraj teh spremenjenih odnosov potem dejansko lahko skupaj oblikujejo ekonomsko in socialno politiko, skupaj »izbirajo« prihodnost, skupaj usmerjajo razvoj. In šele sedaj ga lahko usmerijo tako, da rezultira v višji kvaliteti njihovega življenja.

5. *Kakšne konsekvence izhajajo iz kritične sociološke vsebinske opredelitve kvalitete življenja za sam koncept kvalitete življenja oziroma za njegovo družbeno funkcijo*

Kritični sociološki pristop k vsebinskemu opredeljevanju kvalitete življenja izpostavi — kot smo videli — naravo družbenih odnosov kot temeljno determinanto kvalitete človekovega življenja. Od tega, kakšni so odnosi moči in vpliva oziroma dominacije, v katere vstopajo družbeni akterji s svojimi različnimi ravnanji, je namreč odvisno, ali s svojimi ravnanji sodelujejo le v procesu reproduciranja obstoječega v neki družbi in s tem pri oblikovanju tiste kvalitete za svoje življenje, ki jo obstoječe dovoljuje, ali pa z njimi spreminjajo svojo družbo v smeri, ki so jo avtonomno skupaj izbrali. V tem drugem primeru obstajajo posamezniki in družbene skupine kot subjekti svoje družbe in zgodovine, kar je za kritično-sociološki pristop sinonim za kvaliteto njihovega življenja.

Ni torej samo takšna ali drugačna količina takšnih in drugačnih dobrin in storitev tista, ki določa kvaliteto človekovega življenja; ta je predvsem odvisna od »organizacije družbene skupnosti« in tej bi morali priznati status »temeljnega razvojnega sredstva«. (Bahro; 1979, str. 303).

Kritična sociološka analiza narave družbenih odnosov v stvarnosti sodobnih/razvitih družb razkrije dejstvo izključenosti večine družbenih akterjev iz sooblikovanja smeri družbenega razvoja. Te izključenosti, tega »držanja na distanci« nosilci moči in vpliva oziroma družbene dominacije ne morejo dosegati le z absorbcijo delovnih sposobnosti družbenih akterjev v okviru vse popolnejše racionalizacije delovnega procesa, niti z absorbcijo njihovega znanja v institucionalno-političnem sistemu v ožjem pomenu besede; to izključenost lahko dosegajo le z absorbcijo ustvarjalnih sposobnosti družbenih akterjev nasploh, torej tudi tistih, ki izhajajo iz potreb, vrednot, ciljev in aspiracij družbenih akterjev, kar dosegajo s funkcionalno integracijo in odvisno participacijo.

* Posebej je potrebno poudariti, da pojem samoupravljanja nosi v sebi poziv h globalni akciji: kolikor se namreč samoupravljanje omejuje na raven oblikovanja pravil za regulacijo funkcioniranja organizacij, ne posega pa v sistem odločanja o ciljih tega funkcioniranja, se nujno izteče v togi korporativizmu; prav tako se samoupravljanje, ki je locirano na raven oblikovanja ciljev funkcioniranja in razvoja organizacij, ne posega pa v sistem odločanja o ciljih splošnega družbenega razvoja, nujno izteče v birokratizaciji družbe. Glej: Touraine; 1980, str. 313.

Takšna »potencialno totalna« absorpcija ustvarjalnih sposobnosti družbenih akterjev omogoča učinkovito realizacijo ciljev, ki jih postavljajo nosilci moči in vpliva oziroma dominacije. Ti cilji pa morajo biti takšni, da definirajo ekonomsko rast. Količina in raznovrstnost stvari, ki so rezultat ekonomske rasti, predstavljata namreč sredstvo, s katerim se nosilci moči in vpliva oziroma dominacije legitimizirajo, večina posameznikov in družbenih skupin pa z njimi nadomešča svojo prikrajšanost za sooblikovanje smeri družbenega razvoja in s tem kvalitete pogojev svojega življenja.

Natančneje povedano:

— model ekonomske rasti ni nosilec moči in vpliva oziroma družbene dominacije potreben predvsem zato, da bi si prisvajali njegove rezultate, potreben jim je predvsem zato, da bi z njegovimi rezultati prikriji svojo »monopolno pozicijo« v njegovem oblikovanju;

— tisti, ki so izključeni iz njegovega oblikovanja, pa ga potrebujejo zato, da z njegovimi rezultati kompenzirajo to izključenost.

»Model ekonomske rasti je tako agens stabilizacije za obstoječe odnose moči in vpliva oziroma dominacije« (Bahro; 1979, str. 314). In dokler bo večina ljudi prisiljena svojo prikrajšanost za sooblikovanje smeri družbenega razvoja kompenzirati s komfortom stvari, tako dolgo bodo družbe morale proizvajati zmeraj več in več; tudi takrat, ko bo večina imela zadovoljene vse svoje »osnovne potrebe«. Dokler bo tako, bodo tudi ljudje želeli prej in bolj »imeti« kot pa »ljubiti« in »biti«.

Če upoštevamo dejstvo, da model kvantitativne ekonomske rasti ni noben anahronizem, temveč je temeljna značilnost sodobnih družb, potem se nam v uvodu zapisana »obljuba«, ki jo koncept kvalitete življenja nosi v sebi in ki pravi, da je z njegovo pomočjo mogoče preoblikovati kvantitativno ekonomsko rast v kvalitativni družbeni razvoj, razkrije v vsej svoji nemoči.

To še posebej velja za tiste raziskave kvalitete življenja, ki so vsebinsko utemeljene zgolj kot zadovoljenost osnovnih potreb oziroma kot realiziranost temeljnih vrednot, saj so s procesom funkcionalne integracije in odvisne participacije tako potrebe kot tudi vrednote postavljene v funkcijo reproduciranja in ne preoblikovanja modela kvantitativne ekonomske rasti. Vendar pa ta nemoč koncepta kvalitete življenja v odnosu do modela kvantitativne ekonomske rasti ni absolutna nemoč. Ravno oba elementa kritično sociološke vsebinske opredelitve kvalitete življenja v stvarnosti sodobnih družb pretvarjajo to nemoč v določeno vrsto moči — v mobilizacijsko moč namreč:

a) Iz prvega elementa kritično sociološke vsebinske opredelitve kvalitete življenja izhaja »poziv« k defenzivnim ravnanjem izmikanija pravilom funkcionalne integracije in odvisne participacije; na ta način si posamezniki in skupine lahko zagotovijo svojo suverenost oziroma vzpostavijo kontrolo vsaj nad določenim delom svojih življenjskih pogojev.

b) Iz drugega elementa kritične sociološke vsebinske opredelitve kvalitete življenja pa izhaja »poziv« za posameznike in družbene skupine k ofenzivnim ravnanjem vključevanja v družbeno življenje na različnih ravneh, zato da bi na temelju svoje individualne in kolektivne identitete oziroma suverenosti sodoščali — na konfliktualni ali na konsenzualni način — o skupnih razvojnih ciljih.

Edino s to svojo mobilizacijsko močjo lahko koncept kvalitete življenja »zamaje« model kvantitativne ekonomske rasti. Pri tem seveda ne gre za popolno destrukcijo tega modela oziroma za favoriziranje vrnitve k domači obrti, kmečkemu gospodarstvu, lokalni avtarkiji; gre za to, da se eko-

nomsko rast postavi v funkcijo razvijanja individualne in kolektivne suverenosti posameznikov in društvenih skupin, da se proizvodnja postavi v službo njihovih avtonomnih potreb. Ta obrat ne pomeni le negacije kapitalistične logike, temveč skozenj vodi tudi pot iz krize, v kateri so sodobne socialistične družbe oziroma ideja socializma nasploh. In to je tisto, kar daje smisel konceptu kvalitete življenja.

SEZNAM LITERATURE:

E. Allardt:

1957 Dimension of Welfare in a Comparative Scandinavian Study; Research Group for Comparative Sociology; University of Helsinki; Research Report No. 9.

S. Amin:

1978 Neka razmišljanja o samostalnem razvoju, kolektivnoj samostalnosti i novom međunarodnom ekonomskom poredku; Marksizam u svetu, št. 2.

R. Bahro:

1979 Die Alternative: Zur Kritik der real existierenden Sozialismus; Ungekürzte Studienausgabe; Köln, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.

J. Bajec:

1977 Društveni razvoj i mogućnosti njegovog mjerenja; Savremena administracija, Beograd.

M. Bogdanović:

1981 Neka pitanja metoda u proučavanju društvenih promena i razvoja; v knjigi: Ogledi iz sociologije društvenog razvoja; urednik M. Ranković; Inštitut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

E. Dahlström:

1977 Pravac razvoja i ciljevi blagostanja; Sociologija št. 1.

J. Drewnowski:

1974 On Measuring and Planning the Quality of Life; Institute of Social Studies; The Hague.

J. Galtung:

1972 From Value Dimension for Social Analysis to Social Indicators; šapirografirano; International Peace Research Institute, Oslo.

J. Goričar:

1984 Možnosti višje kvalitete življenja; Ptujsko sociološko srečanje, 1984, zbornik.

E. Hankiss, R. Manchin:

*1975 The Quality of Life Concept — Problems and Perspectives; referat na okrogli mizi o kvaliteti življenja, Budimpešta, šapirografirano.

B. Headey:

1981 The Quality of Life in Australia; Social Indicators Research vol. 9; No. 2.

D. L. Meadows, D. H. Meadows, W. W. Behrens:

*1974 Granice rasta, Stvarnost, Zagreb.

L. W. Milbrath:

*1972 Quality of Life versus Socio-Economic Development; Catania, fotokopiran tekst.

1982 A Conceptualization and Research Strategy for the Study of the Ecological Aspects of the Quality of Life; Social Indicators Research, Vol. 10, No. 2.

M. Popović, M. Ranković:

*1981 Teorija i problemi društvenog razvoja, BIGZ, Beograd.

Veljko Rus:

1984 Kvaliteta življenja in država blaginje; Teze; Ptujsko sociološko srečanje 1984, zbornik.

1985 Društveni razvoj i kvalitet života; Teze; Sociologija Beograd, št. 1—2, str. 81—89.

D. Sekulić:

1979 Organizacije i društvo — o odnosima moći; Revija za sociologiju št. 3—4.

A. Szalai, F. M. Andrews:

*1980 The Quality of Life: Comparative Studies; Sage, Beverly Hills.

Alain Touraine:

1980 Postindustrijsko društvo, Globus, Zagreb.

The Quality of Life Concept:

*1974 A Potencial New Tool for Decision Makers; The Environmental Protection Agency USA, Zbornik.

* Z zvezdico označena literatura se nanaša na uvodne teze.